

SO'Z O'YINING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Saidova Iroda

*Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti universiteti**tayanch doktorant,*DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.22918528>

Annotatsiya. Ushbu maqolada so'z o'yini pragmatik hodisa sifatida qaraladi va o'zbek hamda ingliz tillari materialida qiyosan tahlil etiladi. Muallif so'z o'yinining asosiy turlarini ko'rsatib, uning ma'nosi qanday qilib muloqot jarayonida shakllanishini, kontekst va umumiy bilimning bundagi o'rnini hamda pragmatik vazifalarini aniq misollar asosida ochib beradi.

Kalit so'zlar: so'z o'yini, omonimiya, frazeologik neologizm, pragmatika, implikatura, relevantlik nazariyasi, presuppozitsiya, askiya, qiyosiy tahlil.

Abstract: This article examines wordplay as a pragmatic phenomenon and provides a comparative analysis based on materials from the Uzbek and English languages. The author identifies the main types of wordplay and, through specific examples, demonstrates how its meaning is formed in the process of communication, as well as the role of context and shared knowledge and its pragmatic functions.

Keywords: wordplay, homonymy, phraseological neologism, pragmatics, implicature, relevance theory, presupposition, joke, comparative analysis.

Аннотация: В статье рассматривается игра слов как прагматическое явление и проводится её сопоставительный анализ на материале узбекского и английского языков. Автор выделяет основные виды игры слов и на конкретных примерах раскрывает, каким образом её значение формируется в процессе коммуникации, а также определяет роль контекста и общих знаний и её прагматические функции.

Ключевые слова: игра слов, омонимия, фразеологический неологизм, прагматика, импликатура, теория релевантности, пресуппозиция, шутка, сопоставительный анализ.

So'nggi yillarda matbuot sarlavhalari, reklama shiorlari va ijtimoiy tarmoqlardagi yozishmalarda tilning o'yinkarona qo'llanishi sezilarli darajada ko'paydi. Bunday hodisalarning markazida so'z o'yini turadi. Uning o'ziga xosligi shundaki, hosil bo'lgan ma'no lug'atdagi ta'rif bilan cheklanmaydi — u so'zlovchining niyatiga va tinglovchining topqirligiga bog'liq holda yuzaga keladi. Shu bois so'z o'yinini faqat shakl yoki ma'no doirasida tekshirish yetarli emas; uni muloqot sharoiti bilan birga, ya'ni pragmatik yo'nalishda o'rganish lozim. O'zbek va ingliz tillarini yonma-yon qo'yish esa ham umumiy qonuniyatni, ham har bir tilning milliy tabiatini ko'rishga imkon beradi.

Mohiyatan so'z o'yini — tilning omonimiya, ko'p ma'nolilik, paronimiya va turg'un iboralarni qayta o'ynash imkoniyatidan ataylab foydalanishdir. Buni aniq misolda ko'rsatish qiyin emas. Ingliz tilidagi mashhur «A bicycle can't stand on its own because it is two-tired» jumlasida «two-tired» («ikki g'ildirakli») va «too tired» («haddan tashqari charchagan») birikmalarining ohangdoshligi kutilmagan kulgi hosil qiladi. O'zbek tilida xuddi shu hodisa omonimlar orqali yuzaga keladi: «olma» so'zi ham mevani, ham «olmoq» fe'lining buyruq-inkor shaklini bildiradi; «yosh» so'zi ham kichik yoshni, ham ko'z yoshini anglatadi. Ana shunday ikki ma'noning bitta kontekstda to'qnashuvi so'z o'yinining o'zagini tashkil etadi.

O'zbek og'zaki ijodida so'z o'yini hatto alohida janr — askiya darajasiga ko'tarilgan. Askiyada ishtirokchilar bitta «payrov» so'z atrofida uning turli ma'nolarini o'ynatib, hozirjavob va o'tkir hazil aytadi. Bu tabiatan ingliz punning (kalambur) an'anasi bilan bir xil, ammo o'zbek madaniyatida u og'zaki, jamoaviy va musobaqa ko'rinishida namoyon bo'ladi. Turg'un iboralar qayta ishlanganda esa so'z o'yiniga xos frazeologik neologizmlar tug'iladi: tanish ibora shunday o'zgartiriladiki, uning eski va yangi ma'nosi bir vaqtning o'zida faol qoladi.

Bunday birliklarning bog'lanish darajasi bir xil emas, va uni frazeologiyaning an'anaviy tasnifiga tayanib izohlash mumkin. Frazeologik chatishma, birlashma va birikmalarga bo'linishga muvofiq, so'z o'yiniga asoslangan neologizmlar iboraning erkin, vaqtincha o'zgartirilishidan tortib — bunda asl ibora to'liq shaffof qoladi —

ancha mustahkam, leksikallashgan birikmalargacha boradi. Bu daraja talqinga bevosita ta'sir ko'rsatadi: birlik qanchalik erkin bo'lsa, tinglovchi shunchalik tanish manba iboraga suyanadi.

So'z o'yinining pragmatik kuchi, aslida, talqinlarning boshqariladigan to'qnashuviga asoslanadi. Grays ta'kidlaganidek, muloqot maksimalarining zohiriy buzilishiga duch kelgan tinglovchi buni xato deb hisoblamaydi — u kooperativlikni tiklovchi yashirin ma'noni, ya'ni implikaturani izlaydi. Demak, ikki ma'noning bir vaqtda mavjudligi tasodif emas, balki qo'shimcha ma'no chiqarishga berilgan ataylab ishoradir. Relevantlik nazariyasi buni yanada aniqlashtiradi: ikki ma'nolilikni ilg'ash uchun sarflangan qo'shimcha idrok kuchi hazil, baho yoki ishontirish kabi qo'shimcha kognitiv samaralar hisobiga o'zini oqlaydi.

Ayni paytda so'z o'yinining muvaffaqiyati kontekst va umumiy fon bilimiga chambarchas bog'liq. Iboraga asoslangan o'yin tinglovchining manba iborani oldindan bilishini va uning o'zgarganini sezishini taqozo etadi; bu presuppozitsiya qilingan bilim ikki ma'nolilik umuman anglanadimi-yo'qmi, degan masalani hal qiladi. Aynan shu sabab so'z o'yini muayyan, madaniy jihatdan tayyor auditoriyaga qaratilgan sarlavha, shior va nomlarda ayniqsa unumli ishlaydi.

Bunday birliklarning vazifalari ham rang-barang. Ular e'tiborni tortadi, bahoni yodda qoladigan ixcham shaklga soladi, muallif bilan o'quvchi o'rtasida o'ziga xos yaqinlik o'rnatadi, illokutiv kuchni esa goh yumshatadi, goh kuchaytiradi. Reklama va publitsistikada ular ishontirish hamda esda qolish uchun xizmat qilsa, badiiy va so'zlashuv nutqida kinoya, ekspressivlik va muallif munosabatini ifodalaydi.

Nihoyat, so'z o'yinining pragmatik tabiati tarjima va qiyosiy tadqiqot uchun ham bevosita ahamiyatli. Uning ta'siri shakl, ma'no va presuppozitsiya qilingan bilimning uyg'unligidan tug'ilgani uchun boshqa tilga mexanik tarzda o'girib bo'lmaydi — tarjimon ko'zda tutilgan pragmatik ta'sirni anglab, uni maqsad til vositalari bilan qaytadan yaratishi kerak. Shu ma'noda mexanizmlarni tavsiflash nafaqat nazariy, balki amaliy vazifa hamdir.

Xullas, o'zbek va ingliz tillaridagi so'z o'yinining qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, uning ma'nosi muloqotda birgalikda quriladi: muallif ko'p qatlamli ma'noni ataylab kodlaydi, tinglovchi esa relevantlik va umumiy bilimga tayanib ko'zda tutilgan talqinni tiklaydi. Bu mexanizmlarni izchil o'rganish pragmatik talqin haqidagi tasavvurni kengaytiradi va so'z o'yinini tillararo qiyosiy hamda tarjimashunoslik nuqtai nazaridan keyingi tadqiq etish uchun mustahkam asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Grice H. P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
2. Sperber D., Wilson D. Relevance: Communication and Cognition. 2nd ed. – Oxford: Blackwell, 1995. – 326 p.
3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. – 407 b.
4. Vinogradov V. V. Ob osnovnyh tipah frazeologicheskikh edinic v russkom yazyke // Izbrannye trudy. Leksikologiya i leksikografiya. – Moskva: Nauka, 1977. – P. 140–161.
5. Kunin A. V. Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazyka. – Moskva: Vysshaya shkola, 1996. – 381 p.
6. Delabastita D. Wordplay and Translation // The Translator. – 1996. – Vol. 2, No. 2. – P. 127–139.
7. Partington A. S. A linguistic account of wordplay: The lexical grammar of punning // Journal of Pragmatics. – 2009. – Vol. 41, No. 9. – P. 1794–1809.